

це виразно вхоплене Т. Шевченком – «У своїй хаті – своя правда». Така пильність зберігається навіть тоді, коли своя хата стоїть вже на землі держави Україна.

Отже, виходячи з українського культурно-історичного досвіду витворення спільноти та застосування спільнотного, спільнота має таке визначення – це ідейний спосіб та втілена форма об'єднання громад(и) у просторі, що

увиразнюється віровизнавчо-культурними чинниками та єдиним підґрунтям побутування.

1. Астрология и мифология. – Воронеж: НПО «МОДЭК», 1994. – 761 с.
2. Русская литература XI – XVIII вв. – М.: «Художественная литература», 1988. – 493 с.
3. Сосенко К. Культурно-історична постать Різдва і Щедрого вечора / К. Сосенко. – К.: СІНТО, 1994. – 343 с.

Олена Чебанюк

## Український народний календар як культурний текст

*Український народний календар аналізується як складова традиційної культури і як своєрідний фольклорний текст, що в діях-релігій пов'язаний із різноманітними світоглядними й структурними моделями. Народний календар розглядається як своєрідний авантекст і меганаратив, а також як гіпертекст – новий вид тексту, організований в нелінійній послідовності, що складається із ієрархічно впорядкованих текстових одиниць із системою перехресних посилань.*

*The Ukrainian folk calendar is analyzed as a part of traditional culture and a type of folklore text, which diachronically connected with the different world-outlook and structural models. The folk calendar is interpreted as a specific avanttext and meganarrative as well as hypertext, the new kind of text organized in non-linear succession, which consisted from the hierarchy of the single texts containing a system of cross-references.*

Український традиційний календар, який членує, регламентує й упорядковує відлік часу є складним синтетичним утворенням: гетерогенним, багаторівневим і поліфункціональним. Він складається з громадського календаря, церковного календаря і власне календаря народних звичаїв, обрядів, ритуалів. Останній – давніший за походженням, але прив'язаний до двох перших як до своєрідної сітки координат. Церковний календар впроваджувався в часи Київської Русі разом із прийняттям християнства й істотно вплинув на структуру місцевого прадавнього календаря. Поступово він змінював семантику тих язичницьких звичаїв, які вистояли під клерикальним натиском. Водночас і деякі церковні свята зазнали впливу народної екзегетики й пересемантизації. Можемо констатувати, що структуру українського народного календаря визначають історично зумовлені різні світоглядні моделі (християнська та язичницька), сезонні святкові й буденні звичаї та обряди різних ґендерно-вікових страт і соціальних груп.

Цілісну структуру народного календаря складає послідовне співвіднесення його ієрархічних одиниць (рік: місяць: тиждень: день: година: мить). Одномоментно в народному календарі існує й інше групування одиниць часу: за сезонами, за циклами (природними, місячними, святковими). Його циклічний характер зумовлений постійно повторюваними явищами природи. Поділ року на 365 (366) днів, 4 сезони й 12 місяців привнесений до народного календаря православними святцями, які є своєрідною сіткою координат і суттєвим фактором сакралізації річного циклу свят.

У народному календарі як синтетичному утворенні можна виокремити набір окремих моделей. Наприклад, модель, пов'язану з християнськими святцями. В середині цієї моделі виділяються інші календарні моделі: свят – буднів, постів – м'ясоїдів, весіль, поминань тощо. Інша модель, зумовлена природними циклами, породжує відповідні вегетативні, солярні, лунарні моделі. Модель, пов'язана з господарською діяльністю людини, в свою чергу, поділяється залежно від характеру й виду роботи на календар землеробський, тваринницький, ткацький, бджолярський, мисливський та ін. Розмежування подібних моделей є хоч і правомірним, але умовним актом: у живому побутуванні календар як цілісність і кожна його одиниця окремо існують як синкретична, неподільна єдність усіх можливих моделей.

За ґендерно-віковим принципом можна виділити окрему модель дитячого календаря, молодіжного, жіночого, чоловічого тощо. Наприклад, структуру молодіжного календаря утворюють загальнонародні свята, в яких молодь бере участь (напр. колядування, вертеп на Різдво; обливання понеділок під час Великодніх святкувань тощо), а також власне молодіжні календарні обряди, звичаї, ігри, розваги, пісні, ритуальні діалоги, молитви, замовляння, ворожіння тощо (напр. андріївські, купальські).

Традиційний календар в цілому є певною умовністю, інваріантом, який «у чистому вигляді» не існує в живому побутуванні ані в просторі, ані в часі. Він функціонує винятково в діалектних формах, незліченних варіантах, однотипних за жанром і стилем фольклорних творів. Сукупність усіх діалектних форм з усіх українських територій і складають український традиційний календар, який існує як певний авантекст із структурним незмінним ядром і постійними змінами на периферії.

У змістовому плані календарна українська традиція – це струнка система, що базується на семантичній єдності всіх її компонентів, які визначаються загальним комплексом традиційних уявлень про всесвіт і людину, час і простір. Фундаментальними є положення про антропоцентричну картину світу, на якій базується традиційний календар українців; про взаємозв'язок світу живих і світу мертвих як умови космічної рівноваги та життєздатності людини; про ізоморфізм макро- й мікркосма, світу природи й світу людини.

Основною одиницею виміру календарного часу є *день*, пов'язаний із обертанням сонця навколо землі. Згідно із християнськими святцями, кожен день має свого патрона або відповідає подіям сакральної історії. Дні поділяються на *свята й будні*. Кожен день тижня має свої якісні характеристики (*понеділок – важкий день, середа й п'ятниця – жіночі дні, неділя – день обов'язкового відпочинку*), співвіднесений із іншими календарними днями (наприклад, «*Якщо на Стрітення півень нап'ється, то на Юрія віл напасеться*», «*Якщо на Покрову день теплий, то зима буде тепла*»). Доба поділяється на профанну й сакральну частину, де власне день (світла частина доби) відводиться для побутових клопотів й роботи, темна – наділяється магічною здатністю зміщувати просторові координати й виходити у віртуальний світ потойбіччя.

До середини ХХ ст. в деяких регіонах України (Полісся, Карпати) в побутовому користуванні перевагу надавали обрахунку часу за тижнями. Функцію опорних точок в народному календарі при обрахунку часу за тижнями виконували свята (наприклад, *тиждень великодній, різдвяний, зелений, масляний, середохресний, похвальний тощо*), які, в свою чергу, є також утвореннями синтетичними й багатофункціональними. Синтез цей виходить із світоглядного й практичного, побутового синкретизму, який обумовлений історично.

Міфологічне трактування часу складає змістову основу народного календаря. Час наділяється певними якостями (*добрий/злий, сакральний/профаний, святковий/буденний*), здатністю зупинятися, прискорюватися (як правило у спеціальних локусах *на межі, біля воріт, на порозі*). Мотив компресії часу є структуро- й сюжетоутворюючим чинником багатьох календарно-обрядових фольклорних творів. Операційні тексти з мотивом «*vita herbae*» та «*vita rei*» (календарні ігри «Коструб», «Грушка», «Просо», «Льон», «Гречка», «Мак», «Колодій» тощо) були і «частково є до цього часу сакральним текстом, що слугував і служить давнім і теперішнім слов'янам як захист від страшних нещасть – мору, епідемії, епізоотії, зрідка посухи, ходячих покійників» [3, с. 162; Див.: 6, с. 89–93].

Річні свята співвіднесені в народному календарі з іменами християнських святих, яким народна свідомість приписувала властивості покровителів стихій, сприймала як уособлення певної пори року. Ще на початку ХХ ст., як писав В. Шухевич, гуцули називали «весну святим Юрієм, літо святим Петром, осінь святим Димитрієм, а зиму святим Миколою» [7, с. 1]. На деяких святах були перенесені функції прадавніх язичницьких божеств: Параскева П'ятиниця заступила язичницьке жіноче божество Макошу, святий Власій – «скотьєго бога» Велеса тощо.

В українському календарно-обрядовому фольклорі Господь Бог, Ісус Христос, Матір Божа, святи Миколай, Дмитро, Петро й Павло та ін. виступають помічниками, захисниками і порадиниками селянина.

Особливо важливим, сакральним й небезпечним водночас вважається канун великих свят (*купальська ніч, ніч перед Різдвом, Великодня ніч*). У цей календарний відтінок часу відбувається символічне єднання світу людей і потойбіччя, що може мати як позитивний так і негативний вплив на подальшу долю і соціуму, і кожного його члена в залежності від правил поведінки й дотримання всіх необхідних приписів.

Отже ми можемо констатувати, що в народному календарі українців як прадавні когнітивні моделі, так і християнські вірування переплавлені протягом віків в органічну синкретичну єдність – народне православ'я. Проте, під час аналізу матеріалу досить легко виділити язичницьку календарну модель, яка імпліцитно присутня в українському народному календарі. Та й сам народ розрізняв наявну присутність двох світоглядних моделей, коментуючи це прислів'ями на кшталт «Ні Богу свічка, ні чорту кочерга», «Богу – богове, а чорту – чортове».

В картині світу традиційного українця православна віра не підлягала сумніву й відігравала величезну роль в його повсякденному житті. Язичництво як цілісна світоглядна система на час системного фіксування народного календаря (ХІХ ст.) на українських етнічних територіях не збереглася. Але як когнітивна модель синхронно співіснувала із християнською моделлю. Язичницький пантеїзм, віра у взаємопроникність двох світів (світу людей та пара-

лельного світу предків і духів) у певний календарний час, в певному місці (як правило, на межі двох локусів: свого й чужого), віра у сакральні хронотопи й здатність передбачити й впливати на майбутнє – ось неповний перелік основних рис язичницької світоглядної моделі, яка зберігається в народному календарі до сьогодні.

Науковий диспут на тему «народне православ'я чи двовіра» постійно триває між дослідниками слов'янської традиційної культури. На нашу думку, в традиційній картині світу народне православ'я є синкретичним і неподільним феноменом, але язичницьку й християнську моделі можуть виділити не тільки науковці, але й підсвідомо відчувають пересічні носії традиційної культури.

Народний календар історично сформувався протягом тисячоліть під впливом багатьох чинників, про що свідчать археологічні знахідки на території України [1, с. 52–55]. Суспільно-історичні зміни призвели до наявності в народному календарі окремих текстів, міфологем і семантем різної «історичної глибини». Інновації, запозичення спричиняли переосмислення, перекодування попередніх календарних ментефактів і зумовили множинність темпоральних пластів. Діахронічне дослідження календарно-обрядових текстів ускладнюється неоднаковою збереженістю на синхронному рівні цих семантичних зрізів. Це, в свою чергу, призводить до необхідності герменевтичного прочитання народного календаря як культурного тексту й теоретичного осмислення тих даних народного досвіду, що нагромадилися впродовж тривалого часу. Такий роботі мусить передувати деконструкція тих семантичних і формальних одиниць, які складають народний календар. Розглядати й аналізувати його можна й треба з різних точок зору, застосовуючи різні методи й методики дослідження.

Комплексний підхід до вивчення такого складного явища як традиційний народний календар вимагає, перш за все, скрупульозного розгляду досліджуваного матеріалу на фоні та у контексті всієї традиційної культури українців. Адже народний календар є не тільки органічною складовою традиційної культури, одним із головних її компонентів, найархїїчнішим і найвпливовішим, але й важливим продукуючим фактором: багато обрядів родинно-побутового циклу виокремилися саме із календарних ритуалів і звичаїв (теорія «спільного казана»).

Традиційний календар українців можна розглянути також і як один цілісний мегатекст із доволі жорсткою структурою, що налічує 365 (чи 366) одиниць окремих текстів, що відповідають кількості днів, які складають рік. Структура мегатексту побудована на послідовності й співвідносності цих одиниць. Точкою відліку, початком календаря як мегатексту є Основне річне свято (ОРС), яким на думку В. Іванова та В. Топорова є свято Нового року [2, с. 95–97]. В українському народному календарі основним річним святом є Великдень (Пасха) на відміну від Західної Європи, де функції ОРС закріплені за Різдвом Христовим.

Український народний календар зберігає ознаки новорічних святкувань весняних, осінніх, а також літнього ОРС, що легко простежити у фольклорі й обрядах трійсько-купальського календарного циклу. Подібні явища обумовлені тим, що традиційний календар протягом доволі довгого часу формувався як система відкритого типу, яка легко відсорбовувала всі запозичення й інновації, проте «вдягаючи» їх у звичні, усталені ритуальні й вербальні форми й формули. Паралельно відбувався процес нашаровування новотворів на попередньо існуючі форми, «ущільнення» їх, що зменшувало їхню питому вагу в за-

гальному календарно-обрядовому контексті. І в той же час, прадавні форми не витіснялися із календарного дискурсу, не зникали остаточно. Існуючи латентно, вони час-то редукувалися до нуклеарного стану, даючи поштовх до життя новим культурним явищам на наступному етапі історичного розвитку.

Із загального континууму календарної традиції можна також виділити фольклорну календарну модель, яку утворюють вербально-музично-ігрові форми, які не тільки супроводжують календарні свята, обряди, ритуали, а й існують у вигляді вербального контексту кожної календарної дати. Крім календарно приуроченого фольклору, сюди слід віднести апокрифічні й народні перекази й оповідання про життя святого мученика, угодника, день якого відзначається в святцях (наприклад, Миколая, Петра й Павла, Косьми й Дем'яна, Кас'яна тощо), меморати й фабулати, які часто коментують церковні хрононіми в дусі народної етимології («Здвиження – земля здвигається»), або розкривають міфоритуальний зміст свята (перекази про русалок, що пояснюють необхідність відзначати «русальний тиждень» й Розігри). Окремо варто говорити про народний сільськогосподарський календар і природний прогностик, які часто мають форму паремій, співвіднесених майже до кожного дня року. Календарно приурочені фольклорні тексти носять художні ознаки, проте художність їхня не має самостійного характеру, тим більше домінантного. Несвідомо фольклорні календарно-обрядові тексти безпосередньо включені в повсякденне життя людини й виконують крім практичної функції ще й функцію комунікативну, зберігаючи народний досвід й транслуючи його від покоління до покоління.

Народний календар також можна розглядати і як гіпертекст, тобто текст, який побудований особливим методом на підставі логічного зв'язку між блоками та із гіперпосиланнями як в середині тексту, так і на зовнішні інформаційні ресурси. З одного боку, це особливий спосіб організації тексту, з іншого – новий вид тексту, організованого в нелінійній послідовності, який складається із ієрархічно впорядкованих текстових одиниць, із складною системою перехресних і внутрішніх посилань. Аналіз матеріалу під таким кутом зору дає можливість виділити конструктивні одиниці календаря, простежити їхню просторову й часову варіативність. Такі текстові одиниці легко піддаються групуванню у вигляді компендіуму, словника

або енциклопедії за алфавітним або хронологічним принципом. Одним із перших до такого принципу укладання ментефактів традиційної культури (зокрема, народного календаря) звернувся І. Франко [5, с. 160–218]. За цим же принципом С. Толстою упорядковано поліський народний календар [4, с. 600].

Український народний календар існує переважно у вербальній формі, у формі «великого усного наративу». Традиція рукописних календарів на Україні не має широкого розповсюдження, проте до початку ХХ ст. в Карпатах і на Поліссі зберігалися примітивні дерев'яні календарі (карби, бирки, різні). З певними застереженнями можна говорити й про вишивані календарі, але ця тема потребує ще окремого наукового обґрунтування й детального вивчення доказової бази.

На сьогодні спостерігається редукція українського народного календаря, що пов'язано із загальним занепадом фольклорної культури під невідворотним тиском глобалізації. З іншого боку, занепад і маргіналізація традиційної культури, зокрема календарно-обрядової традиції, викликає підвищений інтерес до цього явища як з боку науковців, так і з боку культурно-освітніх інституцій. За останні 20 р. на Україні поступово відроджуються різдвяно-новорічні, великодні, купальські традиції, але, як правило, вони носять секундарний характер й стають продуктивною складовою розважально-рекреаційних програм. Активна участь молоді у фестивальному празникуванні окремих традиційних календарних свят (*Купала, гаївка, колядування, вертепне дійство та ін.*), що особливо масово відбувається останні п'ять років, пояснюється як спробами утвердження власної національної самоідентифікації, так і пошуками відповіді на сакраментальні питання: «Хто ми? Звідки ми прийшли? І куди ми йдемо?».

1. Зелинський А. Конструктивные принципы древнерусского календаря // Контекст – 1978. – М., 1978. – С. 52–60. 2. Иванов В. В., Топоров В. Н. Славянские языковые семиотические системы (Древний период) / В. В. Иванов, В. Н. Топоров. – М., 1965, 246 с. 3. Толстой Н. Vita herbae et vita rei в славянской народной традиции // Славянский и балканский фольклор. – М., 1994. – С. 139–167; 4. Толстая С. М. Полесский народный календарь / С. М. Толстая. – М., 2005. – 600 с. 5. Франко І. Людові вірування на Підгір'ю / І. Я. Франко // Етнографічний збірник – Львів, 1898. – Т. 5. – С. 160–218. 6. Чебанюк О. Релікти архайчних вірувань і ритуалів у деяких весняних дівочих іграх // Народна творчість та етнографія. – 1997. – № 4. – С. 88–95. 7. Шухевич В. Гуцульщина. – Ч. 4. // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1904. – Т. 7. – С. 1–271.

Олена Щербатюк

### Мистецтво як комунікація в досвіді української культури ранньомодерної доби

**Темою розвідки є інтерпретація українських мистецьких практик ранньомодерної доби в контексті комунікативної парадигми. В статті обґрунтовується специфіка художніх текстів як «спілкування з минулим», розглядаються просторові спрямування мистецтва як комунікації й комунікативна насиченість «мови» барокових мистецьких практик.**

**The subject of the article is interpretation of early modern Ukrainian art in the context of communicative paradigm. In the article specifics of the art texts as a «communication with the past» is grounded, the special directions of art as communication and communicative richness of «language» in Baroque artistic practice is considered.**

Концепт «мистецтво як комунікація» уявляється логічним і змістовно насиченим на тлі сучасної гуманітаристики з інтенсивною розробкою комунікаційних студій (communication studies) й щонайширшими тлумаченнями проблематики діалогу, спілкування, узаємнення й спільнотного згуртування. Водночас зрозумілим є й те, що

певні аспекти розкриття його сутності, відповідні теоретичні підходи можуть бути надзвичайно варіативними, а подекуди дискусивними. Зокрема, – для культурних практик, віддалених в часі. Попри зауважене, накопичений досвід бачення культурних реалій з урахуванням їх комунікативної специфіки уявляється плідним й продуктивним